

ब्रह्म

प्रस्तावना

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः इति अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तानां सारः। इदं परिदृश्यमानं नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगत् ब्रह्मणि आरोपितम्। सृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्म एव आसीत् इति “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” इत्यादिश्रुतयः असकृत् निर्दिशन्ति। जीवश्च स्वरूपतो ब्रह्म एव। अज्ञानकारणात् स्वस्वरूपम् अजानन् जीवः आत्मानं बद्धं मन्यते, सुखदुःखादिकं चानुभवति। श्रवणमनननिदिध्यासनैः अखण्डाकारचित्तवृत्तेरुदयात् अज्ञाननाशो भवति, जीवश्च स्वस्वरूपं प्राप्नोति इव। इवपदोपादानं च प्राप्तस्य एव प्राप्तिवशात्। यथा कण्ठगतचामीकरः अज्ञानवशात् नष्टः इति विजानन् जनः केनचित् विज्ञापितः सन् प्राप्नोति इव तथैव अज्ञानकारणात् स्वस्वरूपम् अजानन् जीवः अखण्डाकारचित्तवृत्तेरुदयेन अज्ञाननाशात् स्वस्वरूपं प्राप्नोति इव। परन्तु यद् ब्रह्मतत्त्वं केन्द्रीकृत्य आवर्तमानं वेदान्तशास्त्रं, किं तस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिति सुतरां विज्ञेयम्। लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति सिद्धवचनमनुसृत्य ब्रह्मप्रतिपादनाय तल्लक्षणं विचारणीयम्। अतः अस्मिन् पाठे ब्रह्मणः लक्षणमस्माभिः आलोच्यते।

लक्षणं हि द्विविधं भवति स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च। श्रुतौ ब्रह्मण उभयविधमेव लक्षणं प्रतिपादितम्। अस्मिन् पाठे ब्रह्मणो द्विविधमेव लक्षणम् आलोचयिष्यते। द्विविधं च ब्रह्म श्रुतिषु आलोच्यते – सगुणं निर्गुणं च। अस्मिन् पाठे सगुणब्रह्मविषये निर्गुणब्रह्मविषये च आलोचनं विधास्यते।

पाठस्य उद्देश्यानि

पाठमेतम् अधीत्य छात्राः अधोलिखितान् विषयान् ज्ञास्यन्ति –

- ब्रह्मपदस्य अर्थः
- लक्षणद्वैविध्यम्
- ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्
- ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम्
- निर्गुणब्रह्मस्वरूपम्
- सगुणब्रह्मस्वरूपम्

११.१) ब्रह्मपदार्थः

‘बृहि वृद्धौ’ इति वृद्ध्यर्थकाद् बृहधातोः ‘बृहेर्नोऽच्च’ इति सूत्रेण कर्तरि मनिन्-प्रत्यये ब्रह्मशब्दो निष्पद्यते। बृंहते वर्धते इति ब्रह्म, बृंहति वर्धयति प्रजाः इति वा ब्रह्म। निरतिशयमहत्त्वलक्षणवृद्धिमत्त्वाद् सर्वव्यापकत्वाद् ब्रह्मेति अन्वर्थम् अभिधानम्। उद्धृतं च तस्माद् भामतीकृता – बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते इति। महाभारते शान्तिपर्वणि अपि उच्यते – “बृहद् ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः” इति। अतो यस्माद् बृहद् नास्ति किञ्चिद्, यच्च देहादीनां परिणमयितुं तद् ब्रह्मेति सिध्यति। देशकालवस्तुभिः अपरिच्छिन्नत्वात् च तस्य सर्वव्यापकता। सर्वत्र विद्यमानत्वात् कालत्रयेऽपि सत्त्वात् सर्ववस्तुषु अनुस्यूतत्वात् ब्रह्मणः देशतः कालतः वस्तुतश्च परिच्छेदो न सम्भवति।

ब्रह्म एव आत्मा। ‘अत सातत्यगमने’ इति सातत्यगमनार्थकाद् अत्-धातोः ‘सातिभ्यां मनिन्मनिणौ’ इति सूत्रेण कर्तरि मनिन्-प्रत्यये आत्मन् इति शब्दो निष्पद्यते। अतति सन्ततभावेन जाग्रदादिसर्वावस्थासु अनुवर्तते इत्यात्मा। एतद्विहायापि आप्-धातोः आपूर्वकाद्-दाधातोः अद्-धातोश्च आत्मशब्दनिष्पत्तिः प्रतिपाद्यते। सुरेश्वराचार्येण बृहदारण्यकभाष्यवार्तिके उक्तं –

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह।

यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते ॥ इति।

अतः यो हि सर्वं प्राप्नोति, यः सर्वम् गृह्णाति, यः सर्वं भक्षयति, यश्च सततं विराजमानः सः आत्मा इत्यर्थः सिध्यति। अनेन आत्मनः सर्वव्यापकत्वं सर्वग्राहकत्वं सर्वनाशकत्वं सततविद्यमानत्वञ्च ज्ञायन्ते।

११.२) लक्षणस्वरूपम्

‘लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः, न तु उद्देशमात्रेण’ इति हि लोकस्थितिः। अतः किं तावद् ब्रह्मणो लक्षणमिति विचार्यम्। लक्षणं नाम लक्ष्यमात्रे विद्यमानः असाधारणो धर्मः। यथा सास्नावत्त्वं गोलक्षणम्। तच्च लक्षणं द्विविधं भवति स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च। किं तावत् स्वरूपलक्षणमिति चेदुच्यते वेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रेण – “स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्” इति। स्वरूपत्वे सति यद् व्यावर्तकं तत् स्वरूपलक्षणमिति तात्पर्यम्। यथा मधुरत्वं हि स्वरूपं शर्करायाः, मधुरत्वं च शर्करां तद्विन्नेभ्यो लवणादिभ्यो व्यावर्तयति। अतो मधुरत्वं शर्करायाः स्वरूपलक्षणम्। यावत्कालं च शर्करा तिष्ठति तावत्कालं च शर्करायां तत्स्वरूपं मधुरत्वं च तिष्ठति। न हि वस्तु कदापि स्वस्वरूपं जहाति।

तटस्थलक्षणविषये उच्यते वेदान्तपरिभाषायां – “तटस्थलक्षणं तु यावन्नक्ष्यकालम् अनवस्थितत्वे सति यद् व्यावर्तकम्” इति। यावत्कालं लक्ष्यस्य स्थितिः तावत्कालं लक्ष्ये यद् अविद्यमानमपि लक्ष्यं तद्विन्नेभ्यो व्यावर्तयति तत् तटस्थलक्षणम्। यथा गन्धवत्त्वं पृथिव्याः तटस्थलक्षणम्। नैयायिकमते उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणम् अक्रियञ्च तिष्ठति। अत उत्पन्ना पृथिवी गन्धगुणरहिता, उत्पत्तेः उत्तरक्षणे पृथिव्यां समवायसम्बन्धेन गुणः उत्पद्यते इति नैयायिकराद्धान्तः। अतो

गन्धः पृथिव्यां सततम् अविद्यमानोऽपि पृथिवीं तदितरेभ्यो जलादिभ्यो व्यावर्तयति। तस्माच्च गन्धः पृथिव्याः तटस्थलक्षणम्।

एवं उपनिषद्भ्य एव ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च ज्ञेयं तद् ब्रह्म उपनिषत्परं, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, अमायमप्यौपनिषदम् इत्यादिश्रुतिषु तस्य उपनिषन्मात्रवेद्यत्वकथनात्। किं तावद् ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं किं वा तटस्थलक्षणमिति अधस्ताद् आलोच्यते।

पाठगतप्रश्नाः १

१. ब्रह्मपदस्य व्युत्पत्तिः का।
२. ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिगतः अर्थः कः।
३. आत्मपदस्य का व्युत्पत्तिः।
४. आत्मपदस्य व्युत्पत्तिगता अर्थाः के।
५. किं तावत् स्वरूपलक्षणम्।
६. किं नाम तटस्थलक्षणम्।
७. तटस्थलक्षणस्य किं तावद् उदाहरणम्।
८. ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं वा कुतो विज्ञायते।

११.३) ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्

ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणप्रतिपादकानि सन्ति बहूनि श्रुतिवाक्यानि। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, प्रज्ञानं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्यादिश्रुतिवाक्येषु ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमालोचितम्। तथाहि ब्रह्म सत्यस्वरूपं ज्ञानस्वरूपम् अनन्तस्वरूपम् आनन्दस्वरूपञ्च। यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः इत्यादिवाक्येषु प्रकृष्टप्रकाशः चन्द्रस्य स्वरूपान्तर्भूतः तथैव सत्यज्ञानादिकं ब्रह्मणः स्वरूपमेव।

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये शङ्कराचार्येण ब्रह्मलक्षणविचारप्रसङ्गे उच्यते यत् सत्यज्ञानानन्तपदानि न हि विशेषणानि ब्रह्मणः। ब्रह्म एकमेव, ब्रह्मसजातीयद्वितीयवस्तुनः अभावात् विशेषणानां व्यर्थता एव स्यात्। उच्यते च - सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणम् अर्थवत् इति। अतः सत्यज्ञानानन्तपदानि लक्षणं ब्रह्मणः। लक्षणं हि लक्ष्यं सर्वतः व्यावर्तयति, विशेषणं हि विशेष्यं सजातीयेभ्य एव व्यावर्तयति। एतेषां सत्यज्ञानानन्तपदानां परस्परनैरपेक्षेण साक्षात् ब्रह्मपदेनान्वयः। तेन सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, अनन्तं ब्रह्म इति ब्रह्मलक्षणानि फलितानि भवन्ति। ततः सामानाधिकरण्यवशात् सत्यज्ञानानन्तपदानां परस्परमन्वयो भवति। पूर्वमीमांसादर्शने पद्धतिरियं पार्श्विकान्वय इति प्रसिद्धः। तथाहि अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा एकहायन्या सोमं क्रीणाति इति वाक्ये अरुणात्व-पिङ्गाक्षित्व-एकहायनित्वादिगुणानां प्रथमं क्रियायामन्वयो भवति। गोपदं करणत्वेन क्रियया अन्वेति। गोद्रव्यस्य क्रयक्रियया अन्वयः उपपद्यते, परन्तु अरुणत्वादिगुणानां क्रिययायामन्वयो नोपपद्यते। अतो विचार्य गुणाः द्रव्यमाश्रित्य एव क्रियया अन्वेति इति

निश्चीयते। एकस्मिन् गोद्रव्ये विद्यमानत्वात् अरुणात्वपिङ्गाक्षित्वैकहायनित्वानां परस्परमन्वयो भवति। अतः सत्यज्ञानानन्तादीनां ब्रह्मणा पृथगन्वये सत्यपि विचारद्वारा परस्परान्वितानामेव एव तेषां ब्रह्मप्रतिपादकता ज्ञायते।

यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत् सत्यम्। स्वस्वरूपव्यभिचारः विकारेषु एव दृश्यते। तथाहि दुग्धस्य स्वरूपपरिवर्तनकारणाद् एव दध्नः समुत्पत्तिः। अतो न हि दध्नः दुग्धस्य वा सत्यत्वं सम्भवति। अतो ब्रह्मणः सत्यत्वकथनेन विकारेभ्यो ब्रह्मणो विलक्षणता स्पष्टं प्रतिपादिता। कारणं हि ब्रह्म चराचरात्मकप्रपञ्चस्य।

ननु कारणत्वात् मृत्तिकावद् जडत्वं न हि ब्रह्मणश्चिन्तनीयम्। उच्यते च तस्माद् ज्ञानं ब्रह्मेति। अत्र च ज्ञानपदं भावे ल्युट्-प्रत्ययेन निष्पन्नमिति बोध्यम्। न हि नैयायिकाभिमतं ज्ञानकर्तृत्वम् अत्र प्रतिपादितम्। कर्तृत्वम् अपि विकार एव, ब्रह्मणि विकारे स्वीकृते न हि तस्य सत्यत्वं सम्भवति। ब्रह्मणो ज्ञानकर्तृत्वे अङ्गीकृते सति ज्ञेयात् ज्ञानाच्च तस्य भेदात् वस्तुतः परिच्छिन्नस्य तस्य अनन्तता नैव सम्भवति। यथा सवितुः प्रकाशः, यथा वा अग्नेः उष्णता तथैव ज्ञानं ब्रह्मणः स्वरूपम्। तच्च ज्ञानं नित्यं कारणान्तरनिरपेक्षत्वात्, सूक्ष्मञ्च कालाकाशादीनां कारणत्वात्।

न च ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः लौकिकज्ञानवद् अन्तवत्त्वं कल्पनीयम्। उच्यते तस्माद् अनन्तं ब्रह्मेति। ब्रह्मणः देशतः कालतः वस्तुतः अन्तस्य अभावात् अनन्तता सिध्यति। ब्रह्म एव अखिलस्य जगतः कारणम्। कार्यं व्याप्य कारणं तिष्ठति। अतो जगद् व्याप्य ब्रह्मणो विद्यमानत्वात् तस्य सर्वव्यापित्वं सिध्यति। कालत्रये ब्रह्मणोऽसत्त्वं कदाचिदपि न सम्भवति इति तस्य कालतः अन्तता नास्ति। ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयवस्तुनः अभावात्, सर्ववस्तुषु अनुस्यूतत्वाद् वा ब्रह्मणः वस्तुतः परिच्छेदोऽपि न सम्भवति। अतः सर्वविधान्तताव्यावर्तकम् अनन्तपदं ब्रह्मणो लक्षणं भवति।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दं ब्रह्मेति व्यजानात्, आनन्दं ब्रह्मेति व्यजानात्, यो वै भूमा तत्सुखम् इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मण आनन्दस्वरूपता ख्यापिता। अस्य चानन्दस्य परमता साधनपरतन्त्रताभावात् अविनाशित्वाच्च। न चात्र दुःखाभाव एव आनन्दशब्दस्य अर्थः, लौकिकानन्दो हि ब्रह्मस्वरूपानन्दस्य मात्रेति श्रुतिप्रतिपाद्यस्यार्थस्य दुर्निरूप्यत्वात्। न हि अभावस्य आधिक्यन्यूनताचिन्तनं विधीयते बुधैः। अतो दुःखाभाव एव मोक्षः इति सांख्यनैयायिकसिद्धान्तः दूषित एव। ननु आनन्दं ब्रह्मेत्यत्र पुंलिङ्गिनः आनन्दशब्दात् मत्वर्थीये अचप्रत्यये निष्पन्नस्य आनन्दपदस्य आनन्दविशिष्टमित्यर्थः, अन्यथा पुंलिङ्गे विद्यमानस्य आनन्दशब्दस्य ब्रह्मविशेषणतया नपुंसके कथं व्यवहारः इति चेन्न, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मसामानाधिकरण्येन एव पुंलिङ्गिनः आनन्दपदस्य श्रवणात्। अत आनन्दं ब्रह्मेत्यादिषु स्थलेषु ब्रह्मस्वरूपतयैव आनन्दपदं व्याख्येयमन्यथा श्रुतीनां मिथो विरोधः समापतेत्।

सत्यज्ञानानन्तानन्दपदानि ब्रह्मणः लक्षणानि। लक्षणानि च लक्ष्यमितरेभ्यो व्यावर्तयन्ति। तथाहि सत्यपदं ब्रह्म अनृतविकारेभ्यो व्यावर्तयति, ज्ञानपदं जडेभ्यो ब्रह्म व्यावर्तयति, अनन्तपदं च अन्तविशिष्टवस्तुभ्यो ब्रह्म व्यावर्तयति, आनन्दपदं च दुःखाद् ब्रह्म व्यावर्तयति। एवं सत्यादिपदानां अनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वात् ब्रह्मणः च अप्रसिद्धत्वात् सत्यादिवाक्यस्य शून्यार्थता एवेति चेत् न,

सत्यादीनां विशेषणत्वे सत्यपि लक्षणार्थत्वात् लक्षणस्य च लक्ष्यसत्त्वे एव प्रयोज्यमानत्वात् न शून्यार्थतापत्तिः। सत्यादिपदानां विशेषणत्वेऽपि न शून्यार्थता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनां वाक्यानां, विशेषणानां विशेष्यनियन्तृत्वात्। असति विशेष्ये विशेषणोपादानस्य असम्भवात्। ननु सत्यज्ञानानन्तपदानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् तेषां पर्यायवाचकत्वस्य आपत्तिः भवति, तथात्वे सत्यपदेनैव ब्रह्मणो निर्देशात् ज्ञानानन्तादिपदानाम् उपादाने पुनरुक्तिः स्यात्। अत्रोच्यते, सत्यादिपदानि यद्यपि ब्रह्म एव बोधयन्ति तथापि तेषां शक्यतावच्छेदकस्य व्यावर्त्यस्य भेदात् न हि तेषां पर्यायतापत्तिः।

ब्रह्मणश्च गुणक्रियाजात्यादिरहितत्वाद् शब्दवाच्यता न सम्भवति। अतो न सत्यादिशब्दैः ब्रह्म अभिधीयते। सत्यादिपदैर्हि ब्रह्म लक्ष्यते। उच्यते तस्मात् शङ्करभगवत्पादैः – सत्यादिशब्दा इतरेतरसन्निधानादन्योऽन्यनियमनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यान्निवर्तका ब्रह्मणो लक्षणार्थाश्च भवन्तीति। तेन च न यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, अनिरुक्तेऽनिलयने इत्यादिश्रुतिविरोधः।

लक्षणं नाम लक्ष्ये विद्यमानः असाधारणो धर्मः। धर्मश्च धर्मिणि तिष्ठति। सत्यत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वात् ब्रह्मधर्मत्वाभावः। अतो न हि सत्यत्वादीनि ब्रह्मलक्षणानि इति चेदुच्यते मैवम्, स्वस्य एव स्वापेक्षया धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्ष्यलक्षणत्वस्य सम्भवात्। सत्यादीनि यद्यपि ब्रह्माभिन्नानि ब्रह्मस्वरूपत्वात् तथापि कल्पितेन धर्मधर्मिभावेन तत्र सत्यादीनां ब्रह्मवृत्तित्वं साधनीयम्। उच्यते च पञ्चपादिकाकारेण – आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः, अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते इति।

ब्रह्म च निरवयवम् अखण्डम् स्वगत-सजातीय-विजातीयभेदरहितम्। अत ब्रह्मविषये आम्नायते छान्दोग्योपनिषदि – एकमेवाद्वितीयम् इति। अत्र एकपदेन ब्रह्मणि सजातीयभेदनिरासः, एव पदेन स्वगतभेदनिरासः, अद्वितीयम् इति पदेन विजातीयभेदनिरासः विहितः। स्वगतसजातीयविजातीयभेदानां स्वरूपविषये उच्यते पञ्चदश्यां –

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः।

वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ (पञ्चदशी २.२०) इति।

तथाहि वृक्षस्य पत्रपुष्पफलादिभिः स्वावयवभ्यो भेदः स्वगतो भेदः, वृक्षस्य वृक्षान्तराद् भेदो हि सजातीयो भेदः, वृक्षस्य प्रस्तरादिभ्यो भेदो हि विजातीयो भेदः। ब्रह्मणि एते त्रयो भेदा न वर्तन्ते। ब्रह्मणो निरवयवत्वात् नास्ति तस्मिन् स्वगतो भेदः, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्य अभावात् ब्रह्मणि सजातीयो विजातीयो वा भेदो नास्ति।

पाठगतप्रश्नाः २

१. ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणप्रतिपादकानि श्रुतिवाक्यानि कानि।
१०. लक्षणविशेषणयोः को भेदः।
११. पार्थिकान्वयस्य किं तावदुदाहरणम्।

१२. सत्यपदस्य कोऽर्थः।
१३. ब्रह्मलक्षणभूतस्य ज्ञानपदस्य कोऽर्थः।
१४. आनन्दपदस्य दुःखाभाव इति कुतो नार्थः।
१५. सत्यपदं ब्रह्म कुतो व्यावर्तयति।
१६. ज्ञानपदं ब्रह्म कुतो व्यावर्तयति।
१७. ब्रह्मणः शब्दवाच्यता कुतो न सम्भवति।
१८. सत्यत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वात् कथं ब्रह्मलक्षणता सम्भवति।
१९. सत्यत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि लक्षणपरतां प्रतिपादयितुं पञ्चपादिकाकारेण किमुच्यते।
२०. एकमेवाद्वितीयम् – इत्यत्र केन पदेन ब्रह्मणि कस्य भेदस्य निरासो भवति।
२१. सजातीयभेदो नाम कः।
२२. स्वगतभेदो नाम कः।
२३. कुतो ब्रह्मणि विजातीयभेदः सजातीयभेदो वा नास्ति।
२४. ब्रह्मणि स्वगतभेदः किमर्थं नास्ति।

११.४) ब्रह्मणः तटस्थलक्षणम्

ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं तैत्तिरीयोपनिषदो ब्रह्मानन्दवल्ल्यामेवमाम्नायते – यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति इति। तत्र च निर्णयवाक्यत्वेनाम्नातम् – आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति इति। श्रुतिमिमाम् आधारीकृत्य एव भगवता बादरायणेन ब्रह्मसूत्रे सूत्रितं ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं – जन्माद्यस्य यतः इति। सूत्रस्यास्य भाष्ये शङ्कराचार्यभगवत्पादैरुच्यते – अस्य जगतो ... जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद् भवति तद्ब्रह्म इति। सर्वमेतत् संगृह्य वेदान्तपरिभाषायां ब्रह्मणः तटस्थलक्षणमुक्तं – जगज्जन्मादिकारणत्वम् इति। जगत्पदेनात्र कार्यजातं सूच्यते। जन्मादीत्यत्र आदिपदेन स्थितिलययोः ग्रहणम्। कारणत्वं चात्र कर्तृत्वरूपम्, तेन न अविद्यायाम् अतिव्याप्तिः, अविद्यायाः जगत्कारणत्वेऽपि कर्तृत्वाभावात्। अतो ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं तावत् जगज्जन्मस्थितिलयकर्तृत्वमिति।

कौमुदीकाराणां रामाद्वयाचार्याणां मते तावत् जगज्जन्मस्थितिलयेषु एकैककारणत्वमपि ब्रह्मणो लक्षणं भवितुमर्हति। अत्ता चराचरग्रहणात् इति सूत्रे जगल्लयकारणत्वस्य एव ब्रह्मलक्षणत्वेन उक्तत्वात्। अतो जगज्जन्मकर्तृत्वं, जगत्स्थितिकर्तृत्वं, जगल्लयकर्तृत्वम् इति त्रीणि लक्षणानि ब्रह्मणः सम्भवन्ति। कर्तृत्वं नाम 'तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम्' इति वेदान्तपरिभाषायामुक्तम्। तदैक्षत, यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मणः उपादानगोचरापरोक्षज्ञानं प्रतिपादितम्, सोऽकामयत इत्यादिश्रुतिभिः उपादानविषयकचिकीर्षा ब्रह्मणो ज्ञायते, तदात्मानं स्वयमकुरुत

तन्मनोऽकुरुत इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणो उपादानविषयककृतिमत्त्वं ज्ञायते। एतेषां ज्ञानचिकीर्षाकृतीनां पूर्वोक्तेषु त्रिषु लक्षणेषु पृथक् पृथक् संयोजनेन नव ब्रह्मलक्षणानि समापतन्ति। तानि हि जगज्जन्मानुकूलापरोक्षज्ञानवत्त्वम्, जगज्जन्मानुकूलचिकीर्षामत्त्वम्, जगज्जन्मानुकूलकृतिमत्त्वम्, जगत्स्थित्यनुकूलापरोक्षज्ञानवत्त्वम्, जगत्स्थित्यनुकूलचिकीर्षामत्त्वम्, जगत्स्थित्यनुकूलकृतिमत्त्वम्, जगल्लयानुकूलापरोक्षज्ञानवत्त्वम्, जगल्लयानुकूलचिकीर्षामत्त्वम्, जगत्स्थित्यनुकूलकृतिमत्त्वम् चेति।

कर्तृत्वं नाम कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमिति केचन। अस्मिन्मते ब्रह्मणः त्रीणि एव तटस्थलक्षणानि - जगज्जन्मानुकूलापरोक्षज्ञानवत्त्वम्, जगज्जन्मानुकूलचिकीर्षामत्त्वम्, जगज्जन्मानुकूलकृतिमत्त्वम् चेति।

ब्रह्मणः अपरं तटस्थलक्षणं तावत् निखिलजगदुपादानत्वम् इति। अत्र उपादानत्वं नाम जगदध्यासाधिष्ठानत्वम् जगदाकारेण विपरिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा। अतः जगतः अध्यासे यद् अधिष्ठानं तद् ब्रह्म, तादृशम् अधिष्ठानत्वं च ब्रह्मणि वर्तते। जगद्रूपेण विपरिणममानायाः परिणाम्युपादानकारणभूताया मायायाः अधिष्ठानं ब्रह्म, तादृशमायाधिष्ठानत्वं च ब्रह्मणि इति लक्षणसमन्वयः। ननु जगत् हि जडम्, तस्य कारणमपि तत्सजातीयं जडमेव स्यादिति चेदुच्यते परिणाम्युपादानकारणविषये अयं नियमः। ब्रह्मणः विवर्तभूतम् इदं जगत्, विवर्तोपादानकारणस्य कार्यसजातीयत्वे नास्ति नियमः। जगतः उपादानत्वाद् एव ब्रह्मणा सह जगतः तादात्म्यं ख्यापयति श्रुतिः — इदं सर्वं यदयमात्मा, सच्च त्यच्चाभवत्, बहु स्यां प्रजायेय इति।

ब्रह्म जगतः निमित्तकारणम् उपादानकारणं च भवति। ननु न हि ब्रह्म जगतः निमित्तकारणमात्रं भवितुमर्हति, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणः सर्वकार्यव्यापकता ज्ञायते। न हि निमित्तकारणं कार्यं व्याप्नोति। न च ब्रह्म जगतः उपादानकारणं भवितुमर्हति, जगतो जडत्वात् तदुपादानस्यापि जडत्वमापद्येत। अत्रोच्यते यद् ब्रह्म जगतः निमित्तकारणम्, ब्रह्मचैतन्यं विना जगदुत्पत्तेः असम्भवात्। तस्य ब्रह्मणः उपादानत्वं च जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वेन। तथाहि माया जगतः परिणाम्युपादानकारणं, मायाधिष्ठानं ब्रह्म च जगतो विवर्तोपादानकारणम्। निमित्तकारणं हि उपादानकारणाद् भिद्यते, अतः कथमैकस्यैव ब्रह्मणो युगपत् निमित्तकारणत्वम् उपादानकारणत्वं चेत्युच्यते — ब्रह्म स्वप्रधानतया निमित्तं, अज्ञानरूपोपाधिप्रधानतया उपादानं च भवति। यथा लूता तन्तुकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधानतया उपादानं च भवति तद्वत्। आम्नायते च —

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्॥ इति।

ब्रह्मलक्षणप्रतिपादनकाले जगज्जन्मस्थितिहेतुत्वेन ब्रह्मणः निमित्तकारणता, जगल्लयाधिष्ठानत्वेन च तस्य उपादानकारणता ज्ञायते। एतेन जन्माद्यस्य यतः इति सूत्रेण निखिलजगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितं भवति। सिद्धान्तलेशसंग्रहे केषाञ्चित् मतमेवं संगृहीतम् — “अन्ये तु जन्मकारणत्वस्य स्थितिकारणत्वस्य च निमित्तकारणसाधारण्यात् उपादानत्वप्रत्यायनाय ब्रह्मणि लयो दर्शितः। अस्तु ब्रह्म जगदुपादानम्, तज्जन्मनि घटजन्मनि कुलालवत्, तत्स्थितौ राज्यस्थेमनि राजवच्च उपादानादन्यदेव निमित्तं भविष्यतीति शङ्काव्यवच्छेदाय तस्यैव

जगज्जननजीवनियामकत्वमुक्तम्। तथा चैकमेवेदं लक्षणम् अभिन्ननिमित्तोपादानतयाद्वितीयं ब्रह्मोपलक्षयतीत्याहुः” इति। ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ इति ब्रह्मसूत्रेऽपि ब्रह्म एव जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणम् इति साक्षात्प्रतिपादितम्। ब्रह्म प्रकृतिः उपादानं च भवति। चेति पदेन निमित्तकारणता आक्षिप्यते। अत्र हेतुस्तावत् – येन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं स्यादिति प्रतिज्ञा, यथा सौम्य एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्तश्च। किं बहुना, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुतौ यतः इति पदे श्रूयमाणा पञ्चमी जनिकर्तुः प्रकृतिः इति सूत्रेण उपादानसंज्ञाविधानात् भवति। अनेनापि ब्रह्मणः जगदुपादानत्वं भवति स्फुटम्। अतो ब्रह्म एव जगतो निमित्तकारणम् उपादानकारणं चेति स्पष्टम्।

पाठगतप्रश्नाः ३

२५. ब्रह्मणः तटस्थलक्षणप्रतिपादकानि श्रुतिवाक्यानि कानि।
२६. ब्रह्मणः तटस्थलक्षणप्रतिपादकं सूत्रं किम्।
२७. वेदान्तपरिभाषायां ब्रह्मणः किं तटस्थलक्षणं प्रतिपाद्यते।
२८. जगज्जन्मादिकारणत्वम् – इत्यत्र कारणत्वपदस्य कोऽर्थः।
२९. जगज्जन्मादिकारणत्वम् इति लक्षणे कारणत्वपदस्य कर्तृत्वरूपार्थाङ्गीकारे कुत्र नातिव्याप्तिः।
३०. ब्रह्मलक्षणविषये कौमुदीकाराणां किं मतम्।
३१. कर्तृत्वं नाम किम्।
३२. ब्रह्मणः जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं विहाय अपरं तटस्थलक्षणं किम्।
३३. निखिलजगदुपादानत्वम् इत्यत्र उपादानत्वं नाम किम्।
३४. कुतो ब्रह्म जगतः उपादानम्।
३५. कथं ब्रह्म जगतः उपादानकारणं निमित्तकारणं च भवति।

११.५) सगुणं निर्गुणं च ब्रह्म

ब्रह्म स्वभावतो निर्गुणमपि निर्गुणब्रह्मबोधे असमर्थानां मुमुक्षूणां कृते सगुणत्वेन ब्रह्म उपदिश्यते। अतः शङ्कराचार्येण आनन्दमयाधिकरणभाष्यारम्भे उच्यते – द्विरूपं हि ब्रह्मागम्यते, नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् इति। सोपाधिकं ब्रह्म उपास्यत्वेन, निरुपाधिकं च ब्रह्म ज्ञेयत्वेन वेदान्तेषूपदिश्यते। सगुणनिर्गुणब्रह्मविषये अधो विस्तारेण आलोच्यते।

११.५.१) निर्गुणं ब्रह्म

अद्वैतवेदान्तमते ब्रह्म हि स्वरूपतो निर्गुणम्। ब्रह्मणो गुणस्वीकारे किं सः गुणः सत्यः उत मिथ्या इति प्रश्नः। यदि सत्यो गुणः तदा ब्रह्मातिरिक्तस्य गुणस्य सत्यत्वात् अद्वैतभङ्गप्रसङ्गः। ब्रह्मणि स्वीक्रियमाणो गुणो मिथ्या चेत् इष्टापत्तिः। अतो ब्रह्मणो स्वरूपतो निर्गुणता एव युक्ता। ये च सगुणत्ववादिनः रामानुजादयः तैरपि निर्गुणं ब्रह्म सुतरामङ्गीकरणीयम्। यथा दण्डी पुरुषः इत्यत्र दण्डविशिष्टपुरुषबोधस्थले विशेष्यस्य पुरुषस्य विशेषणस्य दण्डस्य च पृथक् ज्ञानमपेक्षितम्। तथैव गुणविशिष्टं ब्रह्मेति बोधार्थं गुणस्य तद्रहितस्य ब्रह्मणश्च ज्ञानमपेक्षितम्। सगुणत्ववादिनः निर्गुणब्रह्मविषयकश्रुतयः प्राकृतगुणरहितत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादयन्तीति आलपन्ति।

एवं ब्रह्म जातिरहितमपि, एकस्य जातिर्नाङ्गीक्रियते। ब्रह्मणि क्रियापि नास्ति, सर्वव्यापित्वात् निरवयवत्वात् च। ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्य अभावाद् ब्रह्मणि न हि कश्चित् सम्बन्धोऽस्ति। एवं गुणक्रियाजातिसम्बन्धरहितत्वात् ब्रह्म न हि कथञ्चिद् वाचा प्रतिपादयितुं शक्यते। अतो ब्रह्म वाचामगोचरम् इति श्रुतयः प्रतिपादयन्ति। आम्नातञ्च – यद्वाचानभ्युदितम् (केन. १.४) यतो वाचो निवर्तन्ते (तै. २.४) इत्यादि।

ब्रह्मणः निर्गुणता च श्रुतिसहस्रेषु प्रतिपाद्यते। तथाहि ईशोपनिषदि आम्नायते – तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके इति, केनोपनिषदि आम्नातं – न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः इति, कठोपनिषदि अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् इति, प्रश्नोपनिषदि तदच्छायमशरीरम् अलोहितं शुभ्रमक्षरम्, मुण्डकोपनिषदि अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः इति, माण्डूक्योपनिषदि अदृष्टम् अव्यवहार्यम् अग्राह्यम् अलक्षणम् अचिन्त्यम् अव्यपदेश्यम् इति, छान्दोग्योपनिषदि अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इति, बृहदारण्यकोपनिषदि आम्नायते तदेतद्ब्रह्म अपूर्वम् अनपरम् अनन्तरम् अबाह्यम् इत्यादि। अतो ब्रह्मणो निर्गुणतायाः श्रुतिप्रतिपादितत्वात् तस्य निराकरणं कथञ्चिदपि कर्तुं न शक्यते। एतेषां च सगुणपरत्वेन समुन्नयनं श्रुत्यर्थपरित्यागे एव सम्भवति।

११.५.२) सगुणं ब्रह्म

निर्गुणब्रह्मध्याने असमर्थानां कृते ब्रह्मणि कल्पितगुणान् संयोज्य सगुणं ब्रह्म प्रतिपादयति श्रुतिः। उच्यते च - साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना इति। सगुणब्रह्मप्रतिपादनप्रसङ्गे एव ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिगुणयोगो वर्ण्यते। कर्तृत्वाच्च तस्मिन् जगदुपादानविषयकापरोक्षज्ञानं चिकीर्षा कृतिश्च कल्पन्ते। निर्गुणं कार्यकारणव्यतिरिक्तम् अद्वैतं ब्रह्म न हि जगत्कारणं भवितुमर्हति। अतो मायारूपोपाधिना सह तस्य सम्बन्धं परिकल्प्य ब्रह्मण ईश्वरत्वं जगत्सर्जकत्वं च प्रतिपाद्यते श्रुतिषु। एवं अखिलजगदुपादानत्वात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वव्यापित्वं च वर्ण्यते। सकलजगदुपादानत्वात् जगदन्तःप्रविष्टत्वाच्च तस्य सर्वान्तर्यामित्वमपि सिध्यति। वाङ्मनःप्राणादिभिः सम्बन्धवशात् तस्य वाङ्मयत्वं प्राणमयत्वं मनोमयत्वं च प्रतिपाद्यते श्रुतिषु। परन्तु कल्पितगुणयोगेन एव ब्रह्मणः सगुणत्वम् इति बोध्यम्, स्वरूपतो ब्रह्म हि निर्गुणं निर्विशेषम्। कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः, अणोरणीयान् महतो महीयान् (कठ. १.२.२०), अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः। तं वेद्यं पुरुषं वेद (प्रश्न. ६.६), यः

सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि (मु. २.२.७), एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् (मा. ६), सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेयेति (तै. २.६) इति यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै. ३.१) इति, सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः (छा. ३.१४.४), अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः (बृ. १.५.३), मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् (श्वे. ४.१०) इत्यादिषु सहस्रश्रुतिषु ब्रह्मणः सगुणत्वमालोचितं भवति।

ब्रह्मण उपदेशो हि द्विधा विधीयते श्रुतिषु – विधिमुखेन निषेधमुखेन च। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्यादिषु श्रुतिषु विधिमुखेन ब्रह्म उपदिश्यते। एवं नेह नानास्ति किञ्चन, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्, अदृष्टम् अव्यवहार्यम् अग्राह्यम् इत्यादिश्रुतिषु निषेधमुखेन ब्रह्मण उपदेशो विहितः। वस्तुतस्तु निषेधमुखेन एव ब्रह्मणो निर्देशो युक्ततरः, ब्रह्मणः गुणक्रियाजातिसम्बन्धरहितत्वात् तस्य वाच्यत्वस्य असम्भवात्। अतः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिस्थलेषु सत्यादिपदानां निषेधमुखेन एव तात्पर्यं बोध्यमिति वेदान्तिनो वदन्ति। तथाहि सत्यं नाम अनित्याभावः, ज्ञानं नाम जडाभावः अनन्तं नाम अन्ताभावश्च बोध्यः।

पाठगतप्रश्नाः ४

३६. ब्रह्म स्वरूपतः सगुणं निर्गुणं वा।
३७. ब्रह्मणः सगुणत्ववादिनः निर्गुणब्रह्मविषयकश्रुतीनां कमर्थं कल्पयन्ति।
३८. कुतो ब्रह्मणि क्रिया नाङ्गीक्रियते।
३९. जगत्कर्तृरूपेण प्रतिपाद्यमानं ब्रह्म सगुणं निर्गुणं वा।
४०. कुतो ब्रह्मणः सर्वान्तर्यामित्वम्।
४१. ज्ञेयं ब्रह्म सगुणं निर्गुणं वा।
४२. निषेधमुखेन ब्रह्मनिर्देशः केषु श्रुतिषु विधीयते।

पाठसारः

पाठेऽस्मिन् ब्रह्मलक्षणम् आलोचितं, सगुणनिर्गुणभेदेन च ब्रह्म प्रतिपादितम्। बृद्ध्यर्थकाद् बृह्धातोः 'बृहेर्नोऽच्च' इति सूत्रेण कर्तरि मनिन्-प्रत्यये ब्रह्मशब्दो निष्पद्यते। निरतिशयवृद्धिमत् इति ब्रह्मशब्दस्य अर्थः। अनेन ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वं ज्ञायते। बृंहति वर्धयति प्रजाः इति वा ब्रह्म। ब्रह्म एव आत्मा।

लक्षणं हि लक्ष्यमात्रे विद्यमानः असाधारणो धर्मः। तच्च लक्षणं स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणम् इति द्विविधम्। यो धर्मः वस्तुनः स्वरूपं सन् वस्त्वन्तरेभ्यः तद् वस्तु व्यावर्तयति तत् स्वरूपलक्षणम्। यथा

मधुरत्वं शर्करायाः स्वरूपलक्षणम्। यावत्कालं लक्ष्यं तिष्ठति तावत्कालं लक्ष्ये अविद्यमानः सन्नपि यः धर्मः लक्ष्यं तद्विन्नेभ्यो व्यावर्तयति तद्धि तटस्थलक्षणम्। यथा गन्धवत्त्वं पृथिव्याः तटस्थलक्षणम्। उत्पत्तिप्रथमक्षणे पृथिव्यां न हि गन्धोऽस्ति, तथापि गन्धः पृथिवीं पृथिवीतरेभ्यो व्यावर्तयति। एवं ब्रह्मणोऽपि स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च श्रुतिषु प्रतिपाद्यते।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्यादिश्रुतिषु सत्य-ज्ञानानन्दानन्तपदैः ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुच्यते। यद्यपि सत्याज्ञानानन्दादयः ब्रह्मस्वरूपाः एव, तथापि कल्पितेन धर्मधर्मिभावेन तेषां लक्षणत्वं सम्भवति। सत्यपदेन स्वस्वरूपाव्यभिचारिरूपार्थः, ज्ञानपदेन भावप्रत्ययसिद्धः नित्यज्ञानरूपार्थः, आनन्दपदेन निरतिशयानन्दस्वरूपरूपार्थः, अनन्तपदेन च सर्वव्यापकत्वरूपार्थः अङ्गीक्रियते। तच्च ब्रह्म सजातीयस्वगतविजातीयभेदरहितम् इति श्रुतिषु प्रतिपादितम्। ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं हि जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वम् इति जन्माद्यधिकरणे प्रतिपादितम्। तदाधारीकृत्य जगतः उत्पत्तिस्थितिलयकर्तृत्वम् इति ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं वेदान्तपरिभाषायाम् आलोच्यते। कर्तृत्वं च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमत्त्वम्। अतः उत्पत्ति-स्थिति-प्रलयानाम् एकैकस्य अपरोक्षज्ञानं चिकीर्षा कृतिश्च ब्रह्मणि वर्तते। अतः ब्रह्मणो नव तटस्थलक्षणानि सम्भवन्ति। निखिलजगदध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा ब्रह्मणः अपरं तटस्थलक्षणम्।

ब्रह्म स्वभावतो निर्गुणमपि निर्गुणब्रह्मज्ञानाय असमर्थानां मुमुक्षूणां कृते सगुणं ब्रह्म उदिश्यते। सगुणं ब्रह्म हि उपास्यं निर्गुणं ब्रह्म च ज्ञेयम्। अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् इत्यादिश्रुतिषु निर्गुणब्रह्म उपदिश्यते। गुणक्रियाजातिसम्बन्धरहितत्वात् ब्रह्म वाचा प्रतिपादयितुं न शक्यते। जगत्कर्तृत्वादिकल्पितगुणयोगेन सगुणस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनं भवति। सगुणं ब्रह्म ईश्वर एव जगत्कर्ता। यः सर्वज्ञः सर्वविद् इत्यादिश्रुतिषु सगुणब्रह्मण उपदेशो भवति।

श्रुतिषु विधिमुखेन निषेधमुखेन च ब्रह्मण उपदेशो भवति। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिश्रुतिषु विधिमुखेन ब्रह्म प्रतिपाद्यते। नेह नानास्ति किञ्चन, अशब्दमस्पर्शम् इत्यादिश्रुतिषु निषेधमुखेन ब्रह्मोपदेशो विहितः। एतयोर्मध्ये निषेधमुखेन एव ब्रह्मप्रतिपादनं युक्ततरम्। अतः विधिमुखेन ब्रह्मप्रतिपादनकालेऽपि सत्यपदस्य अनित्याभावः, ज्ञानपदस्य जडाभावः इत्येवम् निषेधमुखेन अर्थः कल्पनीयः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वाचस्पतिमिश्रेण ब्रह्मपदस्य कोऽर्थो विहितः।
२. वस्तुनः परिच्छेदः कथं सम्भवति।
३. आत्मपदार्थविषये सुरेश्वराचार्येण किमुच्यते।
४. कुतो नैयायिकमते उत्पत्तिकाले पृथिव्यां गन्धो नास्ति।
५. कस्यां श्रुतौ ब्रह्मणः उपनिषन्मात्रवेद्यता उच्यते।
६. अनन्तपदं ब्रह्म केभ्यो व्यावर्तयति।
७. स्वगतादिभेदत्रयस्वरूपप्रतिपादकः पञ्चदशीश्लोकः कः।

८. कथं ब्रह्म जगतः उपादानकारणम्।
९. द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते – किं तद् रूपद्वयम्।
१०. ब्रह्मणो द्विधा उपदेशो विधीयते श्रुतिषु – तत्प्रकारद्वयं किम्।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

पाठगतप्रश्नानामुत्तरम् १

१. वृद्ध्यर्थकाद् बृहधातोः 'बृहेर्नोऽच्च' इति सूत्रेण कर्तरि मनिन्-प्रत्यये ब्रह्मशब्दो निष्पद्यते।
२. निरतिशयवृद्धिमत् हि ब्रह्म, बृंहति वर्धयति प्रजाः इति वा ब्रह्म।
३. सातत्यगमनार्थकाद् अत्-धातोः सातिभ्यां मनिन्मनिणौ इति सूत्रेण कर्तरि मनिन्-प्रत्यये आत्मन् इति शब्दो निष्पद्यते।
४. अतति सन्ततभावेन जाग्रदादिसर्वावस्थासु अनुवर्तते इति आत्मपदस्य व्युत्पत्तिगतः अर्थः।
आप्-धातोः आपूर्वकाद्-दाधातोः अद्-धातोश्च आत्मशब्दनिष्पत्तौ यो हि सर्वं प्राप्नोति, यः सर्वं गृह्णाति, यः सर्वं भक्षयति स आत्मा इत्येते अर्थाः सम्भवन्ति।
५. स्वरूपत्वे सति व्यावर्तकत्वं स्वरूपलक्षणलक्षणम्। उक्तं च धर्मराजाध्वरीन्द्रेण - स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् इति।
६. यावल्लक्ष्यकालम् अनवस्थितत्वे सति व्यावर्तकत्वं तटस्थलक्षणस्य लक्षणम्। यावत्कालं लक्ष्यस्य स्थितिः तावत्कालं लक्ष्ये यद् अविद्यमानमपि लक्ष्यं तद्विन्नेभ्यो व्यावर्तयति तत् तटस्थलक्षणम्। उच्यते च वेदान्तपरिभाषायां – तटस्थलक्षणं तु यावल्लक्ष्यकालम् अनवस्थितत्वे सति यद् व्यावर्तकम् इति।
७. गन्धवत्त्वं पृथिव्याः तटस्थलक्षणम् इति।
८. उपनिषद्भ्य एव ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं वा विज्ञायते।

पाठगतप्रश्नानामुत्तरम् २

९. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्यादीनि।
१०. लक्षणं हि लक्ष्यं सर्वतः व्यावर्तयति, विशेषणं हि विशेष्यं सजातीयेभ्य एव व्यावर्तयति।
११. अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा एकहायन्या सोमं क्रीणाति इति।
१२. यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं यत् न व्यभिचरति तत् सत्यमिति। अविकारित्वम् इति तदर्थः।
१३. ज्ञाधातोः भावे ल्युट्-प्रत्यये ज्ञानपदस्यात्र निष्पत्तिः, कारणान्तरनिरपेक्षं स्वरूपज्ञानमेवात्र ज्ञानपदार्थः।
१४. लौकिकानन्दो हि ब्रह्मानन्दस्य मात्रा इति श्रुतिप्रतिपाद्यविरोधात्। न हि अभावस्य आधिक्यन्यूनताचिन्तनं सम्भवति।

१५. सत्यपदं ब्रह्म अनृतविकारेभ्यो विवर्तयति।
 १६. ज्ञानपदं जडेभ्यो ब्रह्म व्यावर्तयति।
 १७. ब्रह्मणो गुणक्रियाजातिसम्बन्धरहितत्वात् शब्दवाच्यता न सम्भवति।
 १८. सत्यत्वादीनां स्वस्य एव स्वापेक्षया धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्ष्यलक्षणभावः कल्प्यते।
 १९. आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः, अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते इति।
 २०. एकपदेन ब्रह्मणि सजातीयभेदनिरासः, एव पदेन स्वगतभेदनिरासः, अद्वितीयपदेन च विजातीयभेदनिरासः भवति।
 २१. वृक्षस्य तत्सजातीयाद् वृक्षान्तराद् भेदो हि सजातीयभेदः।
 २२. अवयविनः स्वावयवेभ्यो भेदो हि स्वगतभेदः। यथा वृक्षस्य तदवयवैः पत्रपुष्पफलादिभिः भेदो हि स्वगतभेदः।
 २३. ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्य अभावाद् ब्रह्मणि सजातीयः विजातीयो वा भेदो नास्ति।
 २४. ब्रह्मणो निरवयवत्वाद् ब्रह्मणि स्वगतभेदो न वर्तते।

पाठगतप्रश्नानामुत्तरम् ३

२५. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति इत्यादिश्रुतयः ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं प्रतिपादयन्ति।
 २६. जन्माद्यस्य यतः इति।
 २७. जगज्जन्मादिकारणत्वम् इति।
 २८. कारणत्वपदस्यात्र कर्तृत्वमर्थः।
 २९. अविद्यायां नातिव्याप्तिः, अविद्यायाः जगज्जन्मादिकारणत्वेऽपि जडत्वेन जगत्कर्तृत्वाभावात्।
 ३०. कौमुदीकाराणां मते तावत् जगज्जन्मस्थितिलयेषु एकैककारणत्वम् अपि ब्रह्मणो लक्षणं भवितुम् अर्हति।
 ३१. कर्तृत्वं नाम तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वम् इति।
 ३२. निखिलजगदुपादानत्वम् इति अपरं तटस्थलक्षणं ब्रह्मणः।
 ३३. उपादानत्वं नाम जगदध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण विपरिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा।
 ३४. ब्रह्मणः जगद्व्यापकत्वात् तस्य उपादानत्वम् अङ्गीकरणीयम्। कारणं हि कार्यं व्याप्नोति इति नियमः।
 ३५. ब्रह्म स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्तम्, अज्ञानरूपोपाधिप्रधानतया उपादानं च भवति।

पाठगतप्रश्नानामुत्तरम् ४

३६. ब्रह्म हि स्वरूपतो निर्गुणम्।
 ३७. निर्गुणब्रह्मप्रतिपादकानि श्रुतिवाक्यानि प्राकृतगुणरहितत्वं ब्रह्मणः निषेधन्ति इति प्रतिपादयन्ति।
 ३८. ब्रह्मणः सर्वव्यापित्वात् निरवयवत्वात् च ब्रह्मणि क्रिया नाङ्गीक्रियते।

३९. सगुणमेव, कर्तृत्वरूपगुणयोगेन ब्रह्मप्रतिपादनात्।
 ४०. सकलजगदुपादानत्वात् जगदन्तःप्रविष्टत्वाच्च तस्य सर्वान्तर्यामित्वम्।
 ४१. ज्ञेयं ब्रह्म निर्गुणमेव।
 ४२. नेह नानास्ति किञ्चन, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्, यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुतिषु
 निषेधमुखेन ब्रह्मनिर्देशो विधीयते।

॥ इति एकादशः पाठः ॥

